

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ – 100
АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ РЕСПУБЛИКА – 100
THE DEMOCRATIC REPUBLIC OF AZERBAIJAN – 100

MİSİR MƏRDANOV (Azərbaycan)*

XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA TƏHSİL

Xülasə

Məqalədə Xalq Cümhuriyyəti illərində Azərbaycanda milli təhsil sisteminin qurulmasından, bu vacib sahənin təməl prinsiplərinin formalaşdırılmasından, bu prinsiplər əsasında yeni təhsil müəssisələrinin yaradılmasından, mövcud təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsindən, bu zaman qarşıya çıxan problemlərdən söhbət açılır. Bununla yanaşı, milliləşdirilmiş və yenidən yaradılmış təhsil müəssisələrinin kadr təminatının həyata keçirilməsi, Qori Müəllimlər Seminariyasının Qazaxa köçürülməsi problemləri geniş şərh olunur.

Açar sözlər: *Xalq Cümhuriyyəti, Qori Müəllimlər Seminariyası, darülmüəllimin, darülmüəllimat, Abdulla Şaiq nümunə məktəbi.*

Müsəlman Şərqiində ilk demokratik, dünyəvi dövlət olan, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamına əsasən 100 illiyini qeyd etməyə hazırlaşdığımız, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti təhsilin, elm və mədəniyyətin inkişafını dövlət quruculuğunun təməl prinsiplərindən, ən vacib atributlarından biri hesab edərək, xalq maarifinin məzmun və struktur cəhətdən müstəqil dövlətçilik ənənələrinə uyğun yenidən qurulmasını milli hökumətin əsas vəzifələrindən biri kimi bəyan etdi.

Təhsilə, maarifə belə münasibətin nəticəsi idi ki, hələ Tiflisdə yaranan ilk müvəqqəti hökumət kabinetinin (28.05.1918–17.06.1918) 9 nazirliyindən biri Xalq Maarif Nazirliyi idi. Birinci Azərbaycan hökuməti kabinetində Maliyyə və Xalq Maarif Nazirliyi kimi fəaliyyətə başlayan bu nazirlik sonrakı 4 hökumət kabinetində Xalq Maarifi və Dini Etiqad Nazirliyi adlandırılmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin I, II, III hökumət kabinetlərində (28.05.1918–14.04.1919) Nəsim bəy Yusifbəyli, IV hökumət kabinetində (14.04.1919–24.12.1919) Rəşid xan Kaplanov, V hökumət kabinetində isə Həmid bəy Şahtaxtinski xalq maarif nazirləri

* Azərbaycan, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA), Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü. E-mail: misirmardanov@yahoo.com

olmuş, sonuncunun istefasından sonra qısa müddətdə (05.04.1920–27.04.1920) Nurməhəmməd bəy Şahsuvarov nazir vəzifəsini icra etmişdir.

Milli hökumət Xalq Maarifi və Dini Etiqadlar Nazirliyinin strukturunu və idarəetmə sistemini aşağıdakı kimi təsdiq etmişdi: 1) nazir; 2) nazir müavini; 3) nazir şurası; 4) məktəbləri idarə edən üç şöbə – ali və orta, xalq və peşə məktəbləri şöbələri və dəftərxana aparatı. Nazir şurasının tərkibi nazir, nazir müavini, şöbə müdirləri, dəftərxana müdiri, tədris-maarif işi mütəxəssisləri və elm nümayəndələrindən ibarət idi. Həmin şura qanunverici orqanlara təqdim olunacaq qanun layihələrinin, tədris - maarif işi və elmin inkişafını təmin edəcək tədbirlərin işlənilib hazırlanmasına, nazirliyin bütün müəssisələrinin illik pul smetasına, idarə və tədris müəssisələrinin illik hesabatına, eyni zamanda nazirin şurasının müzakirəsinə təqdim etdiyi məsələlərə baxırdı. Hər şöbəyə rəhbərlik edən müdirin vəzifələrinə müvafiq məktəblərin inzibati və pedaqoji təftişi, məktəblərin yenidən təşkili, yeni məktəblərin açılması, iş qəbul və azad olunanların nazirə təqdim edilməsi və s. daxil idi.

Nazirlik yarandığı ilk gündən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhsil siyasətinin əsas istiqamətlərindən olan təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi məsələsini ön plana çəkdi, ümumi icbari təhsil layihələri hazırladı, kəndlərdə, şəhərlərdə yeni məktəblər açmağa qərar verdi.

Ölkədə fəaliyyət göstərən bütün maarif ocaqları, məktəblər onun tabeliyinə verildi. Az keçmədi ki, hökumətin qərarı ilə Azərbaycanda həmin nazirliyin tabeliyində əvvəlki saxlanılmaqla, 10 bölgədə yeni xalq məktəbləri müfəttişliyi yaradıldı və regionlardakı təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə nəzarət onlara tapşırıldı.

İlk vaxtlar Maarif Nazirliyinin tərkibi cəmi 20 nəfərdən ibarət idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin IV kabinetində nazirliyin tərkibi texniki işçilərin hesabına genişlənərək 47 nəfərə çatdırıldı. Həmin dövrdə orta məktəblər şöbəsinin rəisi kimi yeni vəzifə təsis edildi. Həmin vəzifəyə Həyat xanım Usubbəyova təyin olundu. Texniki bacarığa malik savadlı kadrların hazırlanması üçün Maarif Nazirliyində peşə məktəbləri şöbəsi yaradıldı və Nemətulla bəy Şahtaxtinski həmin şöbəyə müdir təyin edildi.

Nəsib bəy Yusifbəylinin vaxtında ümumi şəkildə şöbə müdiri adlanan vəzifə Rəşid xan Kaplanovun dövründə xalq təhsili şöbəsi adlandı və Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu Abbas Minasazov həmin şöbəyə rəhbər təyin olundu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Gəncədə formalaşan ikinci kabinetinin Azərbaycan xalqına ünvanlanmış 17 iyun 1918-ci il tarixli müraciətində deyilirdi ki, hökumətin yaxın dövrdə həyata keçirəcəyi tədbirlərdən biri də xalq maarifi, təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi, maarif ocaqlarında tədrisin ana dilində aparılması, anadilli məktəblər şəbəkəsinin genişləndirilməsi olacaqdır. Eyni zamanda müraciətdə o da xüsusi vurğulanırdı ki, təhsildə milliləşmə prosesi tədrici yolla, mərhələlərlə həyata keçiriləcəkdir. Hökumət öz fəaliyyətinin Gəncə dövründə (17.06.1918–17.09.1918) təhsil müəssisələrinin, dövlət orqanlarının milliləşdirilməsi sahəsində müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsinin hüquqi bazasını yaratmaq məqsədilə “Türk (Azərbaycan) dilinin dövlət dili elan edilməsi haqqında” 27 iyun 1918-ci il tarixli qərar qəbul etdi. Fətəli xan Xoyskinin Baş nazir kimi

imzaladığı həmin qərarla Azərbaycan türkcəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət dili elan edildi, bütün dövlət orqanları, məhkəmə, təhsil müəssisələri və digər inzibati qurumlarda bu dildən istifadə olunması tələb edildi. Parlamentin dəftərxanası bütün dövlət və ictimai təşkilatlara, ayrı-ayrı şəxslərə bildirirdi ki, parlamentə, onun dəftərxanasına hər cür yazılı müraciət ancaq dövlət dilində olmalıdır. Bu qərar məktəb və bütövlükdə maarif sahəsində milliləşmə prosesinin, bir növ, başlanğıcı oldu. İstər Azərbaycan türkcəsinin dövlət dili elan olunması, istərsə də təhsil sisteminin, məktəb və maarif ocaqlarının milliləşdirilməsi ideyası təsadüfi deyildi. Nəzərə alınsa ki, bu proses Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin ən ağır, əslində “olum, ya ölüm” dilemması qarşısında qaldığı bir tarixi şəraitdə, ölkənin paytaxtı Bakı uğrunda ölüm-dirim müharibəsi getdiyi bir zamanda həyata keçirilməyə başlanmışdı, onda Milli hökumətin həmin tədbirlərə nə qədər böyük əhəmiyyət verdiyini başa düşmək olar. Dövlətin reallığı belə idi ki, təhsil sisteminin milliləşdirilməsi, təhsilin ana dilində aparılması uğrunda yarım əsrlik milli mücadilənin ozamankı təmsilçilərinin – hökumətə rəhbərlik edən maarifçi ziyalıların əlinə tarixi fürsət düşmüşdü. Onlar bu fürsətdən yararlanmağı özlərinin və müstəqil dövlətin ən ali vəzifələrindən biri hesab edirdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin maarif, təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində apardığı siyasətin reallaşdırdığı təxirəsalınmaz tədbirlərin və keçirilməsi nəzərdə tutulan islahatların əsas istiqamətləri aşağıdakılardan ibarət idi:

- Azərbaycanda fəaliyyət göstərən maarif müəssisələrinin, təhsil ocaqlarının qısa müddətdə istisnasız olaraq milliləşdirilməsi;

- Ölkədə tədrisin əsasən dövlət dilində – Azərbaycan türkcəsində aparılmasına nail olunması; təlim müvəqqəti olaraq başqa dillərdə aparılan məktəblərdə dövlət dilinin məcburi və intensiv şəkildə tədrisinin təmin edilməsi;

- tezliklə hamılıqla ümumi icbari təhsilə keçilməsi;

- milli azadlığın, milli istiqlalın, milli maarif və təhsilin ahəngdar inkişafının təməl prinsipi olması ideyasının təhsil quruculuğu prosesində dönmədən həyata keçirilməsi;

- təhsil sahəsində islahatlar aparmaq üçün xüsusi hökumət komissiyasının, o cümlədən təhsilin məzmunu, proqram və dərslərlərin hazırlanması üzrə komissiyaların təsis edilməsi;

- milli məktəbin tərəqqisini təmin etmək məqsədilə milli müəllim kadrlarının yetişdirilməsi üçün yeni darülmüəlliminlərin (kişi müəllim seminariyası) və darülmüəllimatların (qadın müəllim seminariyası) yaradılması; bununla yanaşı, ilkin olaraq müəllim hazırlayan qısamüddətli pedaqoji kursların açılması; ilkin zəruri ehtiyacı ödəmək üçün Türkiyədən müəllimlərin dəvət olunması və dərslərlərin gətirilməsi;

- təhsilin məzmunu sahəsində islahatların aparılması, yeni proqram və dərslərlərin hazırlanması və nəşri, təhsilin məzmununda milli-mənəvi dəyərlərə – türkcülük, azərbaycançılıq, islamçılıq və avropaçılıq dəyərlərinə üstünlük verilməsi;

- təhsil, maarif işçiləri üçün pedaqoji mətbuat orqanlarının, məktəblilər üçün uşaq ədəbiyyatı üzrə jurnalların təsis edilməsi və nəşrinin təşkil olunması;

- ölkənin idarə olunması və iqtisadi müstəqilliyin təmin olunması üçün milli mütəxəssislərin hazırlanması; bu məqsədlə: ölkədə ali və orta ixtisas təhsili məktəbləri şəbəkəsinin qurulması və xarici ölkələrdəki tanınmış ali məktəblərdə azərbaycanlı gənclərin təhsil almalarına şərait yaradılması;

- ölkənin tarixini, mədəniyyətini, etnoqrafiyasını, ədəbiyyatını öyrənmək üçün elmi müəssisələrin, elmi cəmiyyətlərin, universitetlərin təsis olunması;

- sənət, texniki-peşə məktəbləri, ümumi təhsil məktəbləri şəbəkəsinin genişləndirilməsi; internat tipli məktəblərin, məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin dövlət himayəsinə keçirilməsi;

- ölkənin hərbi potensialını formalaşdırmaq, müdafiə qüdrətini möhkəmləndirmək məqsədilə milli hərbi mütəxəssislər hazırlayan hərbi təhsil ocaqlarının geniş şəbəkəsinin yaradılması;

- ölkə büdcəsində təhsilə ayrılan xərclərin mərhələlərlə intensiv olaraq artırılması;

- ana dilində təhsilin, maarifin inkişafı, əhali arasında savadsızlığın aradan qaldırılması və Azərbaycanın Avropaya mədəni inteqrasiyası məqsədilə əlifba islahatının aparılması, latın əlifbasına keçilməsi ilə bağlı hökumət komissiyasının yaradılması, ilkin layihənin parlamentdə müzakirəsi və digər müvafiq təşkilati məsələlərin həlli və s.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində apardığı quruculuq işləri, təxirəsalınmaz tədbirlər qısa bir vaxt ərzində öz nəticəsini verdi. 1919-cu ilin əvvəllərində respublika ərazisində 23 dövlət orta təhsil müəssisəsi var idi ki, onlardan da altısı kişi, dördü qadın gimnaziyası, beşi realni məktəb, üçü müəllimlər seminarı, üçü “Müqəddəs Nina” qız məktəbi, biri politexnik və biri kommərsiya məktəbi idi. Həmin dövrdə Azərbaycan ərazisində 637 ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi. 1914-cü ildə yaradılmış Balaxanı realni qız məktəbinin bazasında oğlanlarla qızların birgə təhsil aldığı gimnaziya yaradıldı. Kişi gimnaziyaları iki şöbədən – humanitar və real, qadın gimnaziyaları isə ancaq humanitar şöbədən ibarət idi. Hökumət həm məktəbləri, həm də onların rəhbərlərini mümkün qədər milliləşdirməyə çalışırdı. 11 avqust 1919-cu ildə Bakıdakı “Müqəddəs Nina” qız məktəbi Azərbaycan Birinci Milli Qadın Gimnaziyasına, Gəncə və Nuxadakı (Şəki) məktəblər isə, uyğun olaraq, Gəncə və Nuxa qadın gimnaziyalarına çevrildi.

Petroqradda fizika-riyaziyyat fakültəsini qurtarmış Səlimə xanım Yaqubova I Milli Qadın Gimnaziyasına, Müslüm Maqomayev I Bakı qarışıq ibtidai ali məktəbinə, Rəşid bəy Əfəndiyev isə Bakı Kişi Müəllim Seminarıya müdir təyin olundu. Milli kadrların bu təyinatı tezliklə müsbət nəticəsini verdi. Səlimə xanım Yaqubova I Milli Qadın Gimnaziyasına müdir təyin edildikdən sonra müəllim heyətinin tərkibində dəyişiklik aparmağa başladı. Məktəbin inspektoru vəzifəsinə Azərbaycanın maarifpərvər qadını Xədicə xanım Ağayevanı təyin etdi. Qısa bir vaxtda məktəbin 57 qeyri-azərbaycanlı müəllimindən 14-nü azərbaycanlı ilə əvəz etdi. Səlimə xanım Yaqubova savadlı müsəlman qadınları işə cəlb etməklə məktəbin rolunu və nüfuzunu yüksəltdi. Rəşid bəy Əfəndiyev də rəhbərlik etdiyi

seminariyada 24 qeyri-azərbaycanlı müəllimin 17-ni azərbaycanlı ilə əvəz etdi. O, Hüseyn Cavid, Əzim Əzimzadə, Rza Təhmasib kimi milli ruhlu müəllimləri seminariyaya işə dəvət etdi. Müslüm Maqomayev isə qeyri-azərbaycanlı müəllimdən 4-nü azərbaycanlı ilə əvəz etdi. Onların içərisində Əli Terequlov, Molla Qafar, Pənah Qasimov kimi xalq müəllimləri var idi. Qeyri-millətlər milliləşmə məsələsinə nə qədər mane olmağa çalışsalar da, Azərbaycanın qabaqcıl maarifpərvərləri müxtəlif kənd və qəzalardan milli ruhlu, savadlı müəllimləri tapıb öz məktəblərinə işə dəvət edir və onlar üçün lazımı şərait yaradırdılar. Bakı şəhərində yerləşən məktəblərin müdirlərinin və ümumiyyətlə, Azərbaycan müəllimlərinin bu cür vətənpərvərlik nümunəsi göstərmələri milliləşmə kimi çətin bir vəzifənin həyata keçirilməsində mühüm rol oynadı.

Təhsilin daha da təkmilləşdirilməsi məqsədilə gimnaziyaların strukturunda, orta məktəblərin fəaliyyət istiqamətində, tədris planlarında dəyişikliklər aparıldı. Belə ki, 2 iyun 1919-cu ildə qadın gimnaziyalarında pedaqoji şura sədri, müdir, sinif mürəbbiləri (tərbiyəçilər) vəzifələri ləğv olundu və onun yerinə kişi gimnaziyalarında olduğu kimi, direktor, inspektor və sinif rəhbərlərinin köməkçisi vəzifələri yaradıldı.

Aparılan islahatlar strukturdakı dəyişikliklərlə bitmirdi, təhsilin milliləşməsinə xidmət edən məzmununu da əhatə edirdi. Orta təhsilin milliləşməsi də təhsil siyasətinin əsas istiqaməti kimi ilk dəfə məhz milli hökumət dövründə həyata keçirildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qədər Azərbaycanda ana dilində orta məktəb yox idi. Hətta ana dili o dövrün orta təhsil ocağı sayılan realnı məktəblərdə həftədə bir-iki saat keçilən, məcburi olmayan fənn hesab olunurdu. Bunun aradan qaldırılmasını vacib hesab edən hökumət 28 avqust 1918-ci il tarixli qərarı ilə bütün məktəblərdə təlimin Azərbaycan dilində aparılmasını qanuniləşdirdi. Bu işdə maarifpərvər ziyalı Abdulla Şaiqin böyük xidmətləri olub. Məhz onun təşəbbüsü ilə Bakı I Realnı Məktəbinin nəzdində Azərbaycan dili öyrədilən üç aylıq kurs açıldı. Bu kursu bitirənlər üçün Bakı I Realnı Məktəbində təlim Azərbaycan dilində həyata keçirilən bir sinif açıldı. Həmin sinifdə 25 şagird oxuyurdu. Onlar 1924-cü ildə ana dilində orta məktəbi bitirən ilk məzunlar oldular. Məktəbdə Abdulla Şaiqlə birlikdə Cəmo Cəbrayılbəyli, Qafur Rəşad Mirzəzadə kimi görkəmli pedaqoqlar da dərs deyirdilər. Azərbaycanda milli kadrların yetişdirilməsində sonralar “Abdulla Şaiq adına nümunə məktəbi” kimi şöhrət qazanmış həmin milliləşdirilmiş məktəbin böyük rolu olmuşdur.

Ölkədə təhsilin milliləşdirilməsi, məktəb islahatı uğurla həyata keçirilsə də, bu prosesi ləngidən bir çox amillər var idi. Həmin amillərdən ən başlıcası, əvvəlki illərdə də olduğu kimi, peşəkar müəllim kadrların azlığı idi. Buna görə də müəllim hazırlığı məsələsi ilk gündən milli hökumətin fəaliyyətində əsas yerlərdən birini tuturdu. Bu məsələnin tezliklə həlli üçün hökumət bir neçə istiqamətdə (yeni müəllimlər seminariyaları yaratmaq, müəllimlər üçün hazırlıq kursları təşkil etmək, Türkiyədən dəvət olunmuş 50 nəfər müəllim respublikada xalq maarifinin yenidən təşkilində söylə çalışır, dərsliklər, tədris vəsaitləri hazırlayır, milliləşdiril-

miş məktəblərdə dərs deyirdi. Hökumətin qərarı ilə dəvət olunan müəllimlərə yerli müəllimlərin əməkhaqqından 50% artıq maaş verilirdi.

Yerlərdə ziyalılar bu təşəbbüsü dəstəkləyir, onun həyata keçirilməsi üçün əllərindən gələni əsirgəmədilər. Məsələn, tanınmış maarifçi-xeyriyyəçi Ələkbər bəy Rəfibəyli əlaqələrindən istifadə edərək Gəncəyə Türkiyədən müəllimlərin gətirilməsinə ciddi səy göstərirdi.

Qısa bir vaxtda Bakı politexnik, kommersiya məktəbləri istisna edilməklə, bütün orta təhsil müəssisələri, o cümlədən kişi və qadın gimnaziyaları milliləşdirilmişdi. Milliləşdirilmiş məktəblərdə “Rus tarixi”nin yerinə “Ümumi türk tarixi”, rus məktəblərində isə həftədə 3-4 saat Azərbaycan dilinin tədrisi nəzərdə tutulurdu. Eyni zamanda, milliyəti, dini və cinsindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşlara bərabər təhsil hüququ verilirdi.

Təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi, ibtidai, ali ibtidai və orta təhsil müəssisələrində tədrisin dövlət dilində aparılmasına keçid prosesi problemlərsiz ötüşmədi. Çox keçmədən məlum oldu ki, ümumtəhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi nəticəsində çoxlu sayda uşaq təhsildən kənara qalır. Bu reallığı görən Azərbaycan hökuməti vəziyyətdən çıxmaq üçün 28 avqust 1918-ci il tarixli qərarında dəyişiklik etməyə məcbur oldu. 2 ay yarımından sonra verilmiş 13 noyabr 1918-ci il tarixli qərarla müəyyən edildi ki, bir orta təhsil müəssisəsi olan şəhər və yaşayış məntəqəsində Xalq Maarif Nazirliyinin xüsusi razılığı ilə məktəblərin yuxarı hazırlıq siniflərindən başlayaraq paralel olaraq rus bölmələrinin açılmasına icazə verilir. Əgər şəhər və yaşayış məntəqəsində bir neçə eynitipli ümumi təhsil müəssisəsi varsa, onda onların bir hissəsi milliləşdirilir, qalan hissəsində tədris bütün siniflərdə rus dilində aparılır. Eyni zamanda, həmin qərarla təlim rus dilində aparılan məktəblərdə dövlət dili – Azərbaycan türkcəsi məcburi fənn kimi tədris olunmalı idi. Azərbaycan hökumətinin bu qərarında azərbaycanlı uşaqların yalnız milliləşdirilmiş məktəblərdə təhsil almaları bir vəzifə kimi tələb edilirdi. Lakin müstəsna hallarda ana dilində danışa bilməyən azərbaycanlı uşaqlar Xalq Maarif Nazirliyinin xüsusi icazəsi ilə rus bölmələrində təhsil almağa buraxıla bilərdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, ümumi təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi ilə bağlı verilən bu qərarlar müəyyən çatışmazlıqlarına baxmayaraq, Azərbaycan təhsil tarixində müstəsna rolunu oynadı. Məhz bu qərarlarla Azərbaycanda ümumi orta təhsil müəssisələrində təlimin ana dilində aparılmasına dair milli maarifçilərin uzun illər arzusunda olduqları ideya gerçəkləşdi. Azərbaycan dili dövlət dili statusu qazandı, ana dilimiz ölkəmizin əsas təlim-tərbiyə, təhsil dilinə çevrildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin ümumi təhsilə, ümumtəhsil müəssisələri şəbəkəsinin inkişafına müstəsna əhəmiyyət verməsinin bir göstəricisi də bu idi ki, milli hökumət əvvəlcə ölkədə hamılıqla icbari ibtidai təhsilə, sonra isə ümumi orta icbari təhsilə keçidi özünün təhsil siyasətində prioritet istiqamət hesab edirdi. Belə ki, cümhuriyyətin sayca dördüncü hökumət kabinetinin parlamentə təqdim etdiyi Hökumət Proqramında deyilirdi ki, təhsilin milli müstəqilliyin möhkəmləndirilməsində müstəsna rolunu nəzərə alınaraq, ümumi icbari təhsil haqqında qanun layihəsi hazırlanmalı və ümumi təhsil müəssisələri şəbəkəsi daha da

genişləndirilməlidir. Bu məqsədlə hökumət ilk növbədə təhsilin məzmunu sahəsində islahatlar aparmaq, yeni dərsliklər hazırlamaq məqsədilə komissiyalar yaradılacağını xüsusi vurğulayırdı.

1919-cu ildə respublikada 15 milliləşdirilmiş ali ibtidai məktəb var idi ki, onlar Bakı, Göyçay, Quba, Qusar, Salyan, Lənkəran, Şamaxı, Göytəpə, Gəncə, Gorus, Ağdaş, Şuşa, Nuxa (Şəki), Qazax və Zaqatalada yerləşirdi. Nazirlik daha 2 ali ibtidai məktəbin açılması haqqında məsələ qaldırmışdı. Ali ibtidai məktəblərlə yanaşı, Şuşa və Zaqatalada qadın gimnaziyaları, Gəncə, Zaqatala və Nuxada sənət məktəbləri var idi.

İbtidai məktəbləri bitirən şagirdlər orta məktəblərə, sonra isə təhsil müddəti dörd il olan ali ibtidai məktəblərə qəbul olunurdular.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin təhsil sahəsindəki tədbirlərindən biri də müasir tipli məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin ilk nümunəsini yaratması oldu. Belə ki, “Azərbaycan Parlamentinin 1 mart 1919-cu il tarixli qərarı ilə Bakıda I Milli Qadın Gimnaziyası nəzdində 1 sentyabr 1919-cu ildə uşaq bağçası təsis olunmuşdu. Beləliklə, Azərbaycanda dövlət təminatında olan *Avropa modeli ilk uşaq bağçası* təsis edildi. Həmin uşaq bağçası Qərbi Avropada məktəbəqədər tərbiyənin nəzəriyyəçisi, görkəmli alman pedaqoqu Fridrix Frebelin müəyyənləşdirdiyi və onun adı ilə tanınan Frebel sistemi əsasında qurulmuşdu.

Hökumət bu dövrdə təhsildən yayınmış “küçə uşaqlarının taleyinə də biganə qalmamış, 1919-cu ilin avqustunda Bakıda həmin uşaqlar üçün dövlət hesabına “Uşaq evi” və “Uşaqlara yardım bürosu” təşkil etmiş, yeni peşə-ixtisas məktəblərinin yaradılması, yaxud mövcud təhsil müəssisələrinin inkişaf etdirilməsi sahəsində də müəyyən tədbirlər görmüşdü.

Həmin dövrdə musiqi təhsili sahəsində böyük boşluq var idi. Ayrı-ayrı həvəskar bəstəkarlar olsa da, gənc musiqişünaslar yetişdirən konservatoriya yox idi. Konservatoriyanın açılmasını məqsədəuyğun hesab edən Maarif Nazirliyi bu məsələni Zülfüqar və Üzeyir Hacıbəyli qardaşları, Müslüm Maqomayevlə müzakirə etmişdi.

Məktəb islahatı sahəsində məsələləri ətraflı müzakirə etmək, müəyyən təkliflər hazırlayıb hökumətə təqdim etmək üçün Azərbaycan hökuməti Azərbaycan müəllimlərinin növbəti qurultayını çağırmaq barədə qərar qəbul etdi. Azərbaycan müəllimlərinin sayca 3-cü olan həmin qurultayı 1919-cu il avqustun 20-də saat 11-də Bakı I Realnı Məktəbinin (indiki Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti) akt zalında öz işinə başladı. Qurultayda Azərbaycanın bütün bölgələrini və tədris müəssisələrini təmsil edən nümayəndələr iştirak edirdi. Qurultayı Azərbaycan Türk Müəllimləri İttifaqının sədri Ağabəy İsrəfilbəyov açmış, qurultayda Xalq Maarif Nazirliyi adından nazir müavini Həmid bəy Şahtaxtinski böyük nitq söyləmişdi. Qurultayın Xalq Maarif Nazirliyinə təqdim etdiyi təkliflər əsasında bütövlükdə məktəb islahatı və xüsusi olaraq təhsilin məzmunca milliləşdirilməsini əsas tutan proqram və dərslik islahatı üzrə müvafiq proqram hazırlamaq məqsədilə hökumət komissiyası yaradıldı. 1919-cu il noyabrın 7-də Xalq Maarif Nazirliyi yanında yaradılan hökumət islahat komissiyasına Xalq Maarif nazirinin müavini Həmid bəy

Şahtaxtinski (sədr), Nurməhəmməd bəy Şahsuvarov, Azad bəy Əmirov, Fətulla bəy Rzabəyov, Sultan Məcid Qənizadə, Abdulla bəy Əfəndiyev, Səlimə xanım Yaqubova, Sara xanım Xuramoviç, Əhməd bəy Pepinov, Xədicə xanım Ağayeva, Məhəmməd ağa Şahtaxtinski, Cabbar bəy Orucəliyev və Saleh bəy Vəkilov daxil idi. Yeri gəlmişkən bir fakt üzərində xüsusi dayanmaq istərdim. Çox təəssüf ki, sonralar sovet hakimiyyəti illərində müəllimlərin 1906, 1907 və 1919-cu illərdə keçirilmiş qurultaylarının üzərindən sükutla keçilmiş və bu qurultaylar hesaba alınmamışdır.

Hökumət bu komissiya qarşısında növbəti dərs ilinin əvvəlinə kimi məktəb islahatı, o cümlədən təhsilin məzmunu ilə bağlı məsələlərin həlli üzrə hökumət proqramını hazırlamaq missiyası qoymuşdu. Təəssüf ki, komissiya öz işini başa çatdırana kimi milli hökumət devrildi. Amma hökumət devrilənə qədər komissiya həmin məsələlər üzrə müəyyən işlər görə bildi. Belə ki, bu komissiyanın təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə müəllim seminariyaları, xalq maarif inspektorları, ali, ibtidai məktəb müdirlərinin 1919-cu ilin dekabrında Bakıda keçirilmiş 15 günlük müşavirəsində ümumtəhsil müəssisələrində istifadə olunan dərsliklər məsələsi geniş müzakirə edilərək müəyyən təkliflər hazırlandı.

Müşavirədə Azərbaycan maarifpərvərlərinin elə nümayəndələri iştirak edirdi ki, onlar indi də xalqımızın, pedaqoji elmimizin və ictimaiyyətimizin fəxri kimi yad edilir. Müşavirədə nazir Həmid bəy Şahtaxtinski, tanınmış maarifçi Azad bəy Əmirov, Bakı xalq məktəbləri direktoru Vasilyev, Nuxa (Şəki), Ərəş qəzasından Abdulla bəy Əfəndiyev, Naxçıvan qəzasından Rəşid bəy Əfəndiyev, Yelizavetpol (Gəncə) qəzasından Cavad bəy Cuvanlı, Bakı və Quba qəzalarından Abbas Minasazov, Zaqatala quberniyasından İslam bəy Qəbulov, Qazax qəzasından Nəsim ağa Qiyasbəyli, Şuşa və Cavanşir qəzalarından Nəriman bəy Nərimanbəyov, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarından Musa Quliyev, ali və aşağı ibtidai məktəblər inspektoru Kiçikxanlı Kiçikxanov, Qazaxdan Əli Mustafayev, Nuxa (Şəki) ibtidai məktəbinin müəllimi A.Mahmudov və başqaları iştirak etmişlər.

Müşavirənin təntənəli açılışından sonra onun birinci iclasında ali ibtidai məktəblərin, qadın və sənət məktəblərinin nümunəvi smetasının tutulması, ibtidai normal, zemstvo, məhəllə məktəblərinin adlarındakı dolaşılıqlığın aradan qaldırılması, müəllim və tələbələrin hərbi mükəlləfiyyəti və digər məsələlər müzakirə edildi. Müşavirənin I iclasında hələ icbari təhsil haqqında qanunun olmamasını nəzərə alaraq, məktəbyaşlı uşaqları məktəbə cəlb etmək məqsədilə ibtidai təhsilin pulsuz olması qərara alındı. Müşavirə nümayəndələri belə hesab edirdilər ki, bir halda ki məktəblər yenidən qurulur, onda nizam-intizamı möhkəmləndirmək və müəllimin nüfuzunu qaldırmaq üçün məktəblərdəki müəllim, tələbə məhkəmələrini ləğv etmək lazımdır. Bundan başqa, müşavirədə bir sıra təsərrüfat məsələləri ilə yanaşı, iki mühüm pedaqoji məsələ də müzakirə edilmişdir. Onlardan biri ibtidai məktəblərdə dərslərin bir müəllim, yaxud bir neçə fənn müəllimi tərəfindən tədris edilməsi idi. Müşavirədə ibtidai məktəbdə tədrisi fənn sisteminə keçirməyin qəti tərəfdarları var idi. Onlar heç bir elmi dəlil göstərmədən ibtidai məktəblərdə dərslərin müxtəlif fənn müəllimləri tərəfindən deyilməsini təkid edirdilər. Lakin pedaqogika elminin

nəzəri məsələləri ilə yaxından tanış olan Abdulla bəy Əfəndiyev və Sultan Məcid Qənizadə uşaqların yaş xüsusiyyətləri, hafizə, diqqət, təfəkkürü barədə elmi dəlillər gətirib ibtidai sinifdə fənn sistemini antipedaqoji hal kimi qiymətləndirdilər. Nəticədə ibtidai məktəbdə fənlərin bir müəllim tərəfindən deyilməsi qərara alındı.

Dekabrın 18-də müşavirənin dördüncü iclasında müəllimlərin yay aylarında maaşlarının verilməsi, dövlət büdcəsindən məktəblilərə dərman və tədris vəsaitləri üçün pul ayrılması, gimnastika və nəğmə fənləri üzrə istedadlı şagirdlərin üzə çıxarılması, həmin fənləri yüksək səviyyədə tədris edən müəllimlərin mükafatlandırılması, müəllimlərin təqaüdə çıxdıqda nə qədər təqaüd alması məsələsi müzakirə edildi. Dekabrın 19-da 5-ci iclasa Azad bəy Əmirov sədr seçildi. İclasda əvvəlki tərkibdən əlavə, Qazax seminariyasının direktoru Firidun bəy Kəçərli də iştirak edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, müşavirənin hər iclasına bir qəzanın ən hörmətli, qabiliyyətli məktəb müdiri dəvət olunurdu ki, o, qoyulan məsələlərə dair elmi-pedaqoji məsləhətlər verə bilsin. 5-ci iclasda qoyulan məsələlərin həlli üçün Qori seminariyasının keçmiş inspektoru Firidun bəy Kəçərlinin məsləhət və təkliflərinə böyük ehtiyac var idi. İclasda müəllim və tələbələrin hərbi mükəlləfiyyəti, pedaqoji təhsili olmayan müəllimlərin işdə qalıb-qalmaması, pedaqoji kursların açılması, müsəlman xalqlarının coğrafiya və tarix xəritələrinin toplanması, pedaqoji muzeylərin açılması məsələləri müzakirə olundu.

Dekabrın 24-də müşavirənin 11-ci iclası oldu. Bu iclasa Azad Əmirov sədr, Mustafa Quliyev katib seçildi. İclasda Abdulla bəy Əfəndiyev çıxış edib göstərdi ki, müzakirə olunan məsələlər ölkə maarifinin gələcək tarixində həlledici rol oynamaalıdır. Müşavirədə irəli sürülən elmi-pedaqoji ideyalar, təlim-tərbiyənin müxtəlif sahələrinə dair söylənilən fikirlər əsl mənada müəllim, müdir və inspektorlar üçün əməli fəaliyyət planı və bir növ, qanun kitabı olmalıdır. Odur ki, belə tarixi sənədlərin nazirliyin divarları arasında qalması düzgün olmaz. Onları təcili çap etdirib bütün inspeksiyalara çatdırmaq lazımdır.

Doğrudan da, Maarif Nazirliyi müşavirədə söylənilən elmi-pedaqoji fikirləri müxtəlif əmr, sərəncam, göstəriş formasında reallaşdırdı, proqram, dərslik, metodik vəsait kimi çapını təmin etdi və məktəblərin istifadəsinə verdi. Cavad Cavarlı məruzəsində göstərdi ki, hal-hazırkı şəraitdə müəllimin iki yerdə işləməsi məktəbləri müəllimlə təmin etmək, müəllimin maddi vəziyyətini yaxşılaşdırmaqla bərabər, hökumətin mənafeyinə də uyğundur. Tetervyatnikov təklif etdi ki, məktəbləri müəllimlə təmin etmək üçün heç bir müəllimlik sənədi olmayan, lakin ev təhsili görmüş savadlı adamlardan da müəllim kimi istifadə etmək vəziyyətdən çıxmağa müəyyən dərəcədə kömək edər. Çox uzun müzakirədən sonra müşavirə nümayəndələri qərara aldılar ki, belə adamları inspektorların iştirakı ilə bir neçə dərs verdikdən sonra müəllimliyə qəbul etmək olar.

1918-ci ilin əvvəlində Nəsim bəy Yusifbəyli yazırdı ki, özlərini təmənnasız xalq işinə, xalq balalarının tərbiyəsinə həsr edən müəllimlərin tam enerji ilə, daha səmərəli işləmələri üçün onları məişət məsələlərinin ağırlığından azad etməliyik. Nəsim bəy Yusifbəylinin bu fikri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə müəllimlərin maddi-məişət məsələlərini qaydaya salmaq, yaxşılaşdırmaq yolunda proq-

ram oldu. Məhz bu səbəbdən də müşavirənin 12-ci iclasında Səməd bəy Acalov aşağı və ali ibtidai məktəb müəllimlərinin maddi-məişət məsələlərini yaxşılaşdırmaq mövzusunda məruzə etdi. O, müəllimlərin əməkhaqqını artırmağı birinci dərəcəli məsələ hesab etdi. Müşavirədə müəllimlərin maddi-məişət və başqa qaygılarını öyrənmək üçün Səməd bəy Acalovun sədrliyi ilə Sultan Məcid Qənizadə, Tetervyatnikov və Səfərəlibəyovdan ibarət komissiya yaradıldı. Bu komissiya müəllimlərin maddi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün hökumətə təqdimat hazırladı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi sahəsində ilk tədbirlərdən biri, heç şübhəsiz, Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin Azərbaycana köçürülməsi haqqında 22 iyun 1918-ci il tarixli qərarı oldu. Milli hökumət bu məqsədlə xəzinədarlığından maliyyə vəsaiti ayırdı və Gürcüstan hökuməti ilə əvvəlcədən razılığa gəldi. Hökumət seminariyanın bəzi maliyyə xərclərini öz öhdəsinə götürmüş qazaxlıların xahişini nəzərə alaraq 10 iyul 1918-ci il tarixli iclasında məsələni onların xeyrinə həll etdi. Qori şəhərində seminariyanın Azərbaycan şöbəsinin əmlakını yığıb Azərbaycana gətirmək barədə bu şöbənin sonuncu inspektoru Firidun bəy Köçərliyə göstəriş və səlahiyyət verdi. Firidun bəy Köçərli seminariyanı Qazaxa köçürdü. Bu qərarı ilə hökumət təhsil müəssisəsinin əvvəlki mühitə yaxın olmasını nəzərə alaraq onu əvvəlki yerindən çox uzaqlaşdırmamağa çalışmışdı. İkinci tərəfdən, Qazaxda o zaman Qori Müəllimlər Seminariyasının ən nüfuzlu məzunları: Əhməd ağa Mustafayev, Haley bəy Şıxlinski, Süleyman Qayıbov, Yusif Əfəndiyev, Əhməd ağa Gülməmmədov, Alyoşa Mustafayev, Əhməd Seyidov, Osman Şıxlinski, Səlim Əfəndiyev, Yusif Qasimov, Əli Hüseynov, İbrahim Qayıbov və bir çox başqaları işləyirdi. Bu müəllimləri seminariyada müxtəlif fənlərin tədrisinə cəlb etmək olardı. Dövrünün tanınmış maarifçi-xeyriyyəçisi, mütaliəni sevən ziyalılarından biri, Qazaxın məşhur Vəkilöğluları nəslindən olan Məşədi İbrahim ağa Kosalı özünün mülkünü tədris binası kimi seminariyaya hədiyyə etdi.

Nəhayət, Qazax seminariyası 1918-ci il noyabrın 10-da təntənəli şəkildə açıldı. Əli Hüseynovun yazdığına görə, Firidun bəy Köçərlinin sədrliyi ilə seminariyanın təntənəli açılışında o zaman Qazaxda yerləşən türk ordusunun komendantı Sədri bəy, türk qarnizon rəisi Camal bəy, Qazax qarnizonunun rəisi Haley bəy Şıxlinski, xalq məktəbləri inspektoru Nəsim bəy Qiyasbəyov, ali məktəblər inspektoru Əhməd ağa Mustafayev, yerli hökumətin məmurları, şəhər adamları və seminariyaya daxil olacaq ilk şagirdlərin valideynləri iştirak edirdi. Təntənəli iclası giriş nitqi ilə İbrahim Əfəndi Qayıbzadə açaraq, Qurandan elm və təhsilin zəruriliyi barədə ayələr oxumuş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini möhkəmlətmək üçün biliyə yiyələnməyin vacib olduğunu söyləmişdi.

Beləliklə, Qazax Müəllimlər Seminariyası fəaliyyətə başladı. Firidun bəy Köçərliyə Qazaxda olan Türk ordusunun qarnizon rəisi də yaxından kömək edirdi.

Firidun bəy Köçərli müəllim hazırlığı haqqında fikirlərini Qori və Qazax seminariyalarında təbiiq edib yüksək nəticələr əldə etmişdi.

Firidun bəy Köçərli Qazaxda yaranacaq yeni seminariyanın işini düzgün qurmaq üçün onunla bərabər Qoridən gəlmiş üç nəfər yüksəkixtisaslı, savadlı,

təşəbbüskar və xalq balaları üçün ürəyi yanan İbrahim Qayıbov, Mirzə Vəliyev və Mustafa Məmmədov kimi müəllimləri, o zaman Qazaxda fəaliyyət göstərən Əli Hüseynov, Əhməd ağa Mustafayev, Yusif Qasımov, İsfəndiyar Vəkilov, Məiş Hüseynov kimi Qori seminariyasını qurtarmış xalq müəllimlərinin ən qabaqcıl nümayəndələrini seminariyaya dəvət etdi. O zaman məktəbə uşaq toplamaq ən çətin məsələlərdən biri idi. Əhalinin 90%-nin savadsız olması, kəndlərdə feodal-patriarxal ənənələrinin hökm sürməsi, mal, qoyun, əkin-biçin işlərində uşaq əməyindən geniş istifadə edilməsi təhsilin keyfiyyətini aşağı salan səbəblər idi. Oxumağın əhəmiyyətini başa düşməyən avam kəndlilər uşaqlarını məktəbə buraxmaq istəmirdilər. Seminariyaya uşaq toplamaq üçün geniş təbliğat işi aparmaq, xalq içərisinə gedib insanları inandırmaq, Qurandan gətirilmiş iqtibaslarla elmin əhəmiyyətini başa salmaq lazım gəlirdi. Ona görə də Firidun bəy Köçərli belə bir ağır şəraitdə oxuduğu Qori seminariyasında Çernyayevskinin tələbə toplamaq təcrübəsindən istifadə edib İbrahim Qayıbov, Mustafa Məmmədov, Əhməd ağa Mustafayev, Mirzə Vəliyev, Yusif Qasımov, Əli Hüseynov və Məiş Hüseynovu tələbə toplamaq məqsədilə Azərbaycanın rayon və kəndlərinə ezam etmişdi.

Firidun bəy Köçərli Qazax seminariyasının işini doğru istiqamətləndirmək məqsədilə pedaqoji şura təşkil etmişdi. Pedaqoji şuranın bütün üzvləri, demək olar ki, Firidun bəy Köçərlinin Qori seminariyasındakı tələbələri olmuşdular. Firidun bəy Köçərli pedaqoji şuranın birinci iclasında Qori seminariyasının nizamnaməsini əsas götürərək şagird və müəllimlər üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli maraqlarına müvafiq təlimat hazırladı.

O, yorulmadan çalışaraq Qori seminariyasında olduğu kimi, Qazax seminariyasında da növbətçi müəllim və tələbələr təyin edir, bu növbətçilərin naharı təşkil etmələrinə xüsusi nəzarət edirdi. Seminariyanın pansionunda kənddən və başqa rayonlardan gələn uşaqlar yaşayırdı. Firidun bəy Köçərli “qaydalara” müvafiq pansiondan icazə ilə şəhərə və tətill zamanı evlərinə getmiş tələbələrin vaxtında qayıtmalarını onların nəzərinə çatdırır, qaydanı pozanların cəzalanacağını, hətta seminariyadan xaric ediləcəklərini də onlara başa salırdı. O, seminariyada elə qayda qoymuşdu ki, uşaqlar dərəcə gəlmədikləri günlərin materialını öyrənməli, əlavə saatlarda müəllimə cavab verməli idilər.

Firidun bəy əlverişli tərbiyə üsulları seçir, ev tapşırıqlarının normadan çox olmamasına nəzarət edir, geridə qalan, xəstəlik üzündən yetirməyən şagirdlərlə sınıfdən xaric oxu kimi məsələlərin düzgün təşkilinə diqqət yetirirdi. O, şagirdlərin səmərəli işləməsi üçün dərs otaqlarının, yaşayış binalarının səliqəsinə xüsusi diqqət verməklə yanaşı, uşaqların səhhətinə, istirahətinə də şərait yaratmağa çalışırdı.

Firidun bəy Köçərli Qori Müəllimlər Seminariyasının ənənələrinə sadıq qalaraq Qazaxda təlim işlərinin keyfiyyətini yüksəltmək, metodiki və pedaqoji məsələləri müzakirə etmək, müəllimlərə tövsiyələr hazırlamaq üçün müxtəlif komissiyalar yaratmışdı. O, seminariyanın müəllimlərindən tələb edirdi ki, onlar böyük pedaqoji məharət göstərərək tələbələrin hər birinə fərdi yanaşsınlar və onları qabiliyyətlərinə müvafiq işlətsinlər. Firidun bəy Qazax seminariyasında elə münasib iş əhvali-ruhiyyəsi və pedaqoji mühit yaratmışdı ki, orada aparılan işlərin növlərinə,

həcminə, rəngarəngliyinə təəccüb etməmək olmur. Seminariyanın proqramını yazan Firidun bəy Köçərli orada milli adət-ənənələri nəzərə almış, dövrün tələblərinə uyğun olaraq onu müasirləşdirmişdi.

Məlum olduğu kimi, Qazax seminariyası 1921-ci ilə kimi Qori Müəllimlər Seminariyasının nizamnaməsi əsasında işləmişdir. Bu nizamnamə ümumi müddəalar, həyat tərzi haqqında qaydalar, təlim haqqında qaydalar, pedaqogikanın praktik məşğələləri haqqında qaydalar kimi 4 bölmədən ibarət idi. Qazax seminariyasında sonralar daha müfəssəl bir nizamnamə qəbul edilib. Firidun bəy Köçərli əvvəlki nizamnamədən çar hökumətinin siyasətinin mahiyyətindən doğan maddələri çıxarmış, daha mütərəqqi və demokratik nizamnamə hazırlamağa müvəffəq olmuşdu.

Firidun bəy Köçərli Qazaxda qısa müddət ərzində seminariyanı elə şöhrətləndirdi ki, onun sədası respublikanın hər yerindən gəldi. Bu seminariya metodik mərkəzə çevrildi. O, seminariya müəllimlərinin köməyi ilə yaşlılar üçün savad kursları açdı, yetimlər evi təsis etdi, qaçqınlara yardım fonduna da yaxından kömək etdi. Maarif nazirinin göstərişinə əsasən, türk dilində ədəbiyyat seçmək, ədəbiyyat nümunələrini toplamaq, onu xalq arasında yaymaq üçün oxu dərnəkləri, kəndlərdə isə bu dərnəklərin filiallarını yaratdı. O, Maarif Nazirliyinin göstərişinə əsasən, cümə günləri savadsızlığı aradan qaldırmaq məqsədilə kəndlərdə dərs deyirdi.

Qazax seminariyası bütün fəaliyyəti ərzində Qori Müəllimlər Seminariyasının ənənələrinə sadıq qalmış, orada təlim və tərbiyə sahəsində tətbiq edilən bütün mütərəqqi cəhətləri davam etdirmişdi.

Ölkənin idarə olunmasını təmin edəcək ali təhsilli mütəxəssislərin hazırlanması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin ən çox əhəmiyyət verdiyi sahələrdən biri idi. Bu vəzifənin icra edilməsi istiqamətlərindən biri azərbaycanlı gənclərin dövlət hesabına xarici ölkələrin tanınmış ali məktəblərinə təhsil almağa göndərilməsi idi. Elə o vaxtdan təhsil tariximizdə *azərbaycanlıların xaricdə dövlət səviyyəsində təhsil almasının* təməli qoyuldu.

Bu məqsədlə Azərbaycan Parlamenti xüsusi komissiya təşkil etmişdi. Komissiyaya deputatlardan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (sədr), Mehdi bəy Hacınski, Qarabəy Qarabəyov, Əhməd bəy Pepinov, Abdulla bəy Əfəndiyev (üzvlər) daxil idilər. Komissiyanın gərgin əməyi və ciddi axtarışları ilə xaricə ali təhsil almağa göndəriləcək 100 tələbə seçildi, onların yol xərcləri və təqaüdlərinin həcmi müəyyənləşdirildi. 10 nəfərin İngiltərəyə, 23 nəfərin İtaliyaya, 45 nəfərin Fransaya, 9 nəfərin Türkiyəyə, 13 nəfərin Rusiyaya göndərilməsi qərara alınmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Maarif naziri Həmid bəy Şahtaxtinski Parisdəki Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Əlimərdan bəy Topçubaşova məktub yazıb bu gənclərin ali məktəblərə yerləşdirilməsi və xaricdə yaşayış yeri ilə təmin olunmasına qayğı ilə yanaşmağı ondan xahiş etdi. Seçilən tələbələr 1920-ci ilin soyuq yanvar günündə parlament və hökumət üzvlərinin, tanınmış iş adamlarının, din xadimlərinin, ictimaiyyətin iştirakı ilə təntənəli şəkildə yola salındı, yola salanlar arasında Balaxanı məktəbinin müəllimi Seyidbağır Axundzadə, Səmədağa Ağamalioğlu, İbrahim Əbilov, Əhməd Pepinov, Salman Mümtaz da var idi.

Dövlət hesabına xaricə ali təhsil almağa göndərilən tələbələrdən başqa, parlament komissiyası tərəfindən 31 nəfər əlavə abituriyent də seçilmişdi ki, onların da öz hesabına, yaxud mesenatların maliyyə dəstəyi ilə Qərbi Avropa ölkələrinin ali məktəblərində təhsil alması nəzərdə tutulmuşdu.

Xaricə göndərilən həmin tələbələrin xərci üçün hökumət Xalq Maarif Nazirliyinin sərəncamında olan dövlət xəzinəsindən 7 milyon manat ayırmışdı. Avropaya göndərilənlərin hər biri üçün 1000 frank yolxərci, hər ay isə 400 frank təqaüd, Rusiyaya göndərilənlər üçün isə 3 min rubl yolxərci və hər ay bir o qədər də təqaüd nəzərdə tutulmuşdu. Dövlət hesabına oxuyan tələbələr təhsillərini başa vurduqdan sonra hökumətin göndərdiyi yerdə 4 il işləməli idilər.

Lakin qürbət ellərə yola düşən gənclərin heç də hamısı nəzərdə tutulduğu kimi təhsil ala bilmədi. Çünki İngiltərə azərbaycanlı tələbələri qəbul etmədi. İtaliyada təhsil alması nəzərdə tutulan 23 nəfərdən yalnız 6 nəfəri həmin ölkədə qaldı. Fransada təhsil almalı olan 45 nəfərin hamısı orada yerləşə bilmədi. Parlament komissiyası ölkələrin siyahısını tərtib edərkən Almaniyanı bu siyahıya salmamışdı. Amma yuxarıda adları çəkilən ölkələrdən fərqli olaraq, məhz Almaniya tələbələrimizin yaşaması və təhsil alması üçün ən münasib ölkə oldu. Azərbaycanlı tələbələrin çoxu Almaniyanın ali təhsil müəssisələrinə qəbul edildi.

Milli hökumət tərəfindən 1919/1920-ci tədris ilində xaricdə ali təhsil almağa göndərilən tələbələr ölkənin ehtiyacı nəzərə alınmaqla aşağıdakı 17 ixtisas üzrə nəzərdə tutulmuşdu: 1) Dağ-mədən ixtisası üzrə 9 nəfər, 2) Mexanika ixtisası üzrə 11 nəfər, 3) Kimya ixtisası üzrə 3 nəfər, 4) Elektromexanika ixtisası üzrə 8 nəfər, 5) Yol nəqliyyatı ixtisası üzrə 6 nəfər, 6) Gəmiqayırma ixtisası üzrə 4 nəfər, 7) Memarlıq ixtisası üzrə 4 nəfər, 8) Aviasiya ixtisası üzrə 1 nəfər, 9) Kənd təsərrüfatı ixtisası üzrə 11 nəfər, 10) İncəsənət ixtisası üzrə 1 nəfər, 11) Tibb ixtisası üzrə 8 nəfər, 12) Maddi mədəniyyət ixtisası üzrə 7 nəfər, 13) Fizika-riyaziyyat ixtisası üzrə 7 nəfər, 14) Tarix-filologiya ixtisası üzrə 5 nəfər, 15) Hüquqşünaslıq ixtisası üzrə 7 nəfər, 16) İqtisadiyyat ixtisası üzrə 5 nəfər, 17) Etnoqrafiya ixtisası üzrə 3 nəfər.

Sovet Rusiyasının hərbi təcavüzü ilə törədilən 1920-ci ilin 27 aprel çevrilişindən sonra qurulan Azərbaycan Sovet hökumətinin ilk illərində xaricə göndərilən azərbaycanlı gənclərin təhsili barədə Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanov tərəfindən “Xaricə oxumağa göndərilən azərbaycanlı tələbələrə yardımın davam etdirilməsi haqqında” xüsusi dekret imzalanmışdı, ilk vaxtlar onların ali təhsili başa vurmalarına şərait yaradılsa da, bu iş sonadək davam etmədi. Bu səbəbdən də onların bəziləri öz təhsillərini yarımçıq qoyub Azərbaycana qayıtdı, bəziləri getdikləri ölkələrdə başqa sahələrdə işləməyə başladı. Repressiya qurbanı olanlar, xaricdə yoxsulluq ucbatından dünyasını dəyişənlər də oldu. Bolşevik hökumətinin məsuliyyətsizliyi üzündən min bir arzu ilə yaşayan bu cavanların ümidləri puç oldu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyət göstərdiyi 2 ilə yaxın dövr ərzində bütün çətinliklərə və məhrumiyyətlərə baxmayaraq, xalq maarifinin yenidən təşkili sahəsində xeyli iş görüldü. Hökumət Bakı Dövlət Universiteti, Kənd Təsərrüfatı İnstitutu, Pedaqoji və Dövlət Konservatoriyasının açılması üçün müəyyən

təşkilati işlər aparsa da, o dövrdə yaranmış tarixi-siyasi şərait yalnız Bakı Dövlət Universitetini təsis etməyə imkan verdi.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ataxan Paşayev (1998). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Bakı.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, I cild (2004). Bakı.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, II cild (2005). Bakı.
4. Ədalət Tahirzadə, Oğuztoğrul Tahirli (2016). Azərbaycan Cümhuriyyəti tələbələri, Bakı.
5. Misir Mərdanov (2004). Azərbaycan təhsil tarixi, I cild, Bakı.
6. Misir Mərdanov, Əsgər Quliyev (2003). Azərbaycan təhsili Xalq Cümhuriyyəti illərində (1918-1920), Bakı.

Мисир Марданов (Азербайджан)

Образование в Азербайджане в период Демократической Республики

Резюме

В статье рассматриваются проблемы строительства национальной системы образования в Азербайджане в годы Демократической Республики, формирования основных принципов этой важной области, создания новых учебных заведений на основе этих принципов, национализации существующих учебных заведений. Наряду с этим подробно комментируются вопросы кадрового обеспечения национализированных и вновь созданных учебных заведений, переноса Горийской учительской семинарии в Казах.

Ключевые слова: Демократической Республика, Горийская учительская семинария, мужская учительская семинария, женская учительская семинария, образцовая школа Абдуллы Шаига.

Misir Mardanov (Azerbaijan)

Education in Azerbaijan in the Period of Azerbaijan Democratic Republic

Abstract

The article deals with the construction of the national education system in Azerbaijan, formation of basic principles of this important field, creation of new educational institutions on these principles nationalization of the existing educational institutions and encountered problems in the years of Democratic Republic. Along with it, the problems of personnel training in the nationalized and newly created educational institutions and the moving of Gori Teachers' Seminary to Gazakh city are also considered.

Key words: *Democratic Republic, Gori Teachers' Seminary, male teachers, seminary, female teachers, Abdulla Shaig model school.*
